

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.3.52>**IDEE PRAWNE M. HRUSZEWSKIEGO: MIĘDZY AUTONOMIZMEM A FEDERALIZMEM****Roman Mykhno***Asystent Wydziału Prawa, Uczelnia Wyższa
„Uniwersytet Króla Danyły” (Iwano-Frankiwsk, Ukraina)*

ORCID ID: 0009-0009-3979-426X

roman.mykhno@ukd.edu.ua

Adnotacja. W artykule opisano główne idee prawne M. Hruszewskiego, w szczególności jego stosunek do koncepcji autonomizmu i federalizmu, jako możliwych form realizacji idei państwa narodowego wśród Ukraińców na pograniczu XIX i XX wieku. Ustalono, że kształtowanie się idei prawnych M. Hruszewskiego następowało równoległe z jego studiowaniem historii. Znaczący wpływ na system poglądów prawnopolitycznych M. Hruszewskiego wywarł jego pobyt w Galicji, gdzie rozwój myśli społeczno-politycznej odbywał się w ramach idei konstytucyjnych imperium Habsburgów. Również poglądy M. Hruszewskiego na państwo i prawo były efektem jego komunikacji ze znanymi myślicielami ukraińskimi przełomu XIX i XX w.: M. Dragomanowem, W. Łypińskim, I. Frankiem i innymi. Ustalono, że w poglądach M. Hruszewskiego dominowały idee populizmu i słowianofilstwa, gdyż odwoływały się do koncepcji wolności, równości i braterstwa, a zatem w ogólności odpowiadały strukturze i treści ukraińskiego ruchu narodowego początków XX wieku. Co więcej, analiza publikacji M. Hruszewskiego dała podstawy do sformułowania wniosku, że jego podstawowym zadaniem było nie tyle ukształtowanie modelu historii Ukrainy, ile zrozumienie ukraińskiej „idei narodowej”, którą upatrywał w pewnej misji historycznej Ukrainy. Jednocześnie M. Hruszewski był przeciwnikiem państwa jako unii jednej grupy etnicznej, wręcz przeciwnie, wskazywał na konieczność przestrzegania praw politycznych i kulturalnych wszystkich mniejszości etnicznych na Ukrainie. Kluczowymi argumentami na rzecz idei autonomizmu i federalizmu były tezy M. Hruszewskiego, że zgodnie z koncepcją rządów ludowych Ukraińcy (cała populacja bez względu na pochodzenie etniczne) powinni wpływać na treść polityki politycznej, gospodarczej, kulturalnej, finansowej spraw, a także uczestniczyć w stanowieniu prawa. Ustalono, że kluczową wadą koncepcji autonomizmu M. Hruszewskiego była jego nadzieja na możliwość demokratyzacji rosyjskiego reżimu imperialnego.

Słowa kluczowe: populizm, autonomizm, M. Hruszewski, idee prawne, poglądy na państwo i prawo, idea narodowa, władza ludowa.

LEGAL IDEAS OF M. HRUSHEVSKY: BETWEEN AUTONOMISM AND FEDERALISM**Roman Mykhno***Assistant of the Department of Law and Public Administration
Institution of higher education «King Danylo University»**(Ivano-Frankivsk, Ukraine)*

ORCID ID: 0009-0009-3979-426X

roman.mykhno@ukd.edu.ua

Abstract. The article describes the main legal ideas of M. Hrushevskiy, in particular, his attitude to the concept of autonomism and federalism, as possible forms of realization of the idea of a national state among Ukrainians on the border of the 19th and 20th centuries. It has been established that the formation of M. Hrushevskiy's legal ideas took place in parallel with his study of history. A significant influence on the system of legal and political views of M. Hrushevskiy was played by his stay in Galicia, where the development of socio-political thought took place within the constitutional ideas of the Habsburg Empire. Also, M. Hrushevskiy's views on the state and law were the result of his communication with famous Ukrainian thinkers of the late 19th and early 20th centuries: M. Dragomanov, V. Lypinsky, I. Frank, and others. It was established that the ideas of populism and Slavophilism were dominant in the views of M. Hrushevskiy, because they appealed to the concepts of freedom, equality and brotherhood, and therefore generally corresponded to the structure and content of the Ukrainian national movement of the beginning of the 20th century. Moreover, the analysis of M. Hrushevskiy's publications gave grounds for forming the conclusion that his primary task was not so much the formation of a model of Ukrainian history as the understanding of the Ukrainian «national idea», which he saw in a certain historical mission of Ukraine. At the same time, M. Hrushevskiy was an opponent of the state as a union of one ethnic group and, on the contrary, indicated the need to observe the political and cultural rights of all ethnic minorities in Ukraine. The key arguments in favor of the idea of autonomism and federalism were M. Hrushevskiy's theses that, according to the concept of people's rule, Ukrainians (the entire population regardless of ethnicity) should influence the content of political, economic, cultural, financial affairs, as well as participate in lawmaking. It was determined that the key flaw in M. Hrushevskiy's concept of autonomism was his hope for the possibility of democratization of the Russian imperial regime.

Key words: nationalism, autonomism, M. Hrushevskiy, legal ideas, views on the state and law, national idea, people's rule.

ПРАВОВІ ІДЕЇ М.ГРУШЕВСЬКОГО: МІЖ АВТОНОМІЗМОМ І ФЕДЕРАЛІЗМОМ

Роман Михно

Асистент кафедри права, Закладу вищої освіти
«Університет Короля Данила», (Івано-Франківськ, Україна)
ORCID ID: 0009-0009-3979-426X
roman.mykhno@ukd.edu.ua

Анотація. У статті охарактеризовано основні правові ідеї М.Грушевського, зокрема його ставлення до концепції автономізму та федералізму, як можливих форм реалізації ідеї національної держави серед українців на межі XIX – XX ст. Встановлено, що формування правових ідей М.Грушевського відбувалося паралельно з його дослідженням історії. Вагомий вплив на систему правових і політичних поглядів М.Грушевського відіграло його перебування в Галичині, де розвиток суспільно-політичної думки відбувався в межах конституційних ідей імперії Габсбургів. Також погляди М.Грушевського на державу і право стали наслідком його комунікації з відомими українськими мислителями кінця XIX – початку XX ст.: М.Драгомановим, В.Липинським, І.Франком та ін. Встановлено, що домінуючими в поглядах М.Грушевського були ідеї народництва і слов'янофільства адже апелювали поняттями свободи, рівності та братерства, а отже назагал відповідали конструкції та змісту українського національного руху початку XX ст. Більше того, аналіз публікацій М.Грушевського дав підстави сформулювати висновок, що своїм першочерговим завданням він ставив формування не стільки моделі української історії, як осмислення української «національної ідеї», яку бачив у певній історичній місії України. При цьому, М. Грушевський був противником держави, як об'єднання одного етносу і навпаки вказував на необхідність дотримання політичних і культурних прав усіх етнічних меншин на території України. Ключовими аргументами на користь ідеї автономізму та федералізму були тези М.Грушевського, що відповідно до концепції народовладдя, українці (все населення не залежно від етнічної приналежності) мають впливати на зміст політичних, економічних, культурних, фінансових справ, а також долучатися до законотворення. Визначено, що ключовим недоліком в концепції автономізму М.Грушевського було його сподівання на можливість демократизації російського імперського режиму.

Ключові слова: народництво, автономізм, М.Грушевський, правові ідеї, погляди на державу і право, національна ідея, народовладдя.

Вступ. Постать М.С.Грушевського в українській історико-правовій науці асоціюється з подіями національно-демократичної революції 1917-1921 рр. Проголошення Центральної ради і його керівництво цим органом сформувало неоднозначне ставлення до постаті відомого громадсько-політичного діяча і вченого. Основний масив критики до ідей М.Грушевського стосується саме концепції автономізму та федералізму, які він активно відстоював упродовж 1917 р. Варто зауважити, що автономістські погляди М.Грушевського сформувалися в кінці XIX ст., а в умовах національної революції отримали практичну реалізацію. Назагал, ідеї автономізму були властивими для більшості мислителів кінця XIX – початку XX ст., що обумовлювалося поширенням ідеології народництва, слов'янофільства.

Основна частина. З огляду на зазначене, вивчення правових ідей М.Грушевського, зокрема його ставлення до автономії як форми організації національної держави є актуальним з наукової точки зору. Суспільна актуальність дослідження пояснюється інтересом до постаті М.Грушевського, як вченого, політика, громадського діяча, лідера першого українського державного утворення в XX ст.

Наукова спадщина М.Грушевського піддається ґрунтовному аналізу з боку істориків, правників, політологів, філософів, соціологів. При цьому саме правові погляди мислителя є найменш дослідженими. Важливо, що в доробку мислителя є такі праці, як «З біжучої хвилі», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Національний вопрос и автономія», «Из польско-украинских отношений Галиции: несколько ил. к вопросу : автономия областная или национально-территориальная» та ін., які дозволяють сформувати загальне враження про його політичні переконання, а також бачення правового майбутнього українських земель. Цікаво, що окремі праці М.Грушевський опублікував на початку XX ст. в Санкт-Петербурзі російською мовою, з тією метою, щоб донести до імперського двору загальний рівень розвитку правових ідей серед українців і обґрунтувати право, як мінімум автономного статусу.

Одним із перших українських науковців хто фахово розкрив правові погляди М.Грушевського був О.Копиленко [8-10]. Впродовж останніх років світ побачили роботи І.Гирича [1], Г.Корольова [11], Р.Пирога [12], Т.Плазової [13] та ін., в яких конкретизовано як причини формування автономістського світогляду, так і подано оцінку практичних аспектів реалізації цієї ідеї в умовах національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

Мета статті – дослідження є характеристика основних правових ідей М.Грушевського, зокрема його ставлення до концепції автономізму та федералізму, як можливих форм реалізації ідеї національної держави серед українців на межі XIX – XX ст.

Матеріали і методи дослідження. Ключовими завданнями дослідження є розкриття світоглядних факторів, що вплинули на зміст правових ідей М.Грушевського, а також аналіз самої ідеї автономізму, як засадничої форми відновлення національної держави на початку XX ст.

Результати та їх обговорення. Формування правових ідей М.Грушевського відбувалося паралельно з його дослідженням історії. Давньоруський період, козаччина, визвольний рух першої половини XIX ст. показав йому, що ідеї національної держави притаманні українцям. Одночасно, в останні десятиліття XIX

ст. він активно долучився до політичного життя, створення і діяльності перших політичних партій. Окрім того, вагомий вплив на систему правових і політичних поглядів М.Грушевського відіграло його перебування в Галичині, де розвиток суспільно-політичної думки відбувався в межах конституційних ідей імперії Габсбургів. Саме перебуваючи у Львові, він став одним із співзасновників Національно-демократичної партії. Згодом, повернувшись до Києва М.Грушевський заснував міжпартійну організацію Товариство українських поступовців. Погляди М.Грушевського на державу і право стали наслідком його комунікації з відомими українськими мислителями кінця XIX – початку XX ст.: М. Драгомановим, В. Липинським, І. Франком та ін.

Серед сучасних науковців триває дискусія стосовно того, чи вважати М.Грушевського «останнім народником», тобто прихильником ідеї слов'янофільства, що популяризувало федералізм та автономізм, як форми держави. Причиною дискусій є слова вченого, що «в минувшині ми ніколи не були прихильниками незалежності в ходячій, вульгарній розумінні цього слова. Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці і шибениці, се ніколи не захоплювало українських народників» [3, с. 46]. Подібних висловлювань у працях М.Грушевського багато й важливо, що вони появились не на передодні чи під час революційних подій 1917-1921 рр., а ще в останні десятиліття XIX ст. Перебуваючи у Львові й очолюючи у Львівському університеті кафедру всесвітньої історії, він мав жваві дискусії з місцевими інтелектуалами. В перші десятиліття XX ст. в середовищі Наукового товариства імені Т. Шевченка, до якого долучився вчений, виник конфлікт між М. Грушевським та групою місцевих істориків під проводом С. Томашівського. Останній, формуючи власну парадигму історико-правового розвитку українських земель, акцентував увагу на тому, що після навали монголо-татар й занепаду Давньоруської держави з центром в Києві, першим етнічно українським державним утворенням була Галицько-Волинська держава. В кінцевому випадку, обидва вчені вдавалися до взаємного нівелювання ролі згаданих державних утворень. Так, С. Томашівський писав, що Київська Русь «розділила історичну долю російських земель і втратила національно-політичну і культурну самостійність» [15, с. 52]. Натомість, М.Грушевський переконував, що «окраїнні» по відношенню до Києва західноукраїнські князівства, не могли бути «всеукраїнською державою» [6, с. 21].

В основі цієї дискусії була ідеологія народництва, яка в плані характеристики форми держави і її ролі в організації суспільства, нівелювала роль правителя, а навпаки підносила роль народу. В цьому контексті М.Грушевський ідеалізував період козаччини, який найкраще характеризував державно-політичну традицію України. Козацька демократія і принципи народовладдя були для М. Грушевського моделлю політичних традицій, які дозволяли зберегти національну ідентифікацію навіть за умови відсутності суверенітету.

Одночасно, під впливом ідей М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Антоновича, М.Грушевський відстоював концепцію слов'янської єдності [12, с. 188]. Як зауважує з цього приводу український дослідник Г.Корольов, слов'янофільство було для М.Грушевського наступним після козаччини, етапом розвитку української державно-правової традиції, а сама «слов'янська єдність» трактувалася, яка всеохоплююча і позанаціональна категорія [11, с. 370]. Серед науковців домінує думка, що подібне трактування форми національної держави, було для М.Грушевського певним компромісом, який з одного боку дозволяв розвивати національний рух, а з іншого задовольняв імперську політику кінця XIX – початку XX ст. [11, с. 371].

Ідеї народництва і слов'янофільства були домінуючими в поглядах М.Грушевського адже апелювали поняттями свободи, рівності та братерства, а отже назагал відповідали конструкції та змісту українського національного руху початку XX ст. Більше того, аналіз публікацій М.Грушевського дає підстави сформулювати висновок, що своїм першочерговим завданням він ставив формування не стільки моделі української історії, як осмислення української «національної ідеї», яку бачив у певній історичній місії України. Остання на його думку полягала в спроможності повалення самодержавства і монархізму, адже українці починаючи з кінця XVII ст. активно боролися саме проти російського монархізму, а в XIX ст. – абсолютизму. Тому в українського народу, на думку вченого було природне право на самовизначення. При цьому, шукаючи можливу модель національної держави, М.Грушевський опирався винятково на факт грубого порушення українських політичних прав московською державою, яка нівелювала і порушила всі домовленості сформовані в Переяславі 1654 р. Як наслідок, вчений вказував, що першочерговим завданням є відновлення національно-територіальної автономії, що ґрунтувалася на ідеї етнічної окремішності українських земель. Тому, єдиною формою, що забезпечувала поєднання концепції національно-територіальної автономії та етнічної окремішності був автономізм в межах широкої федерації слов'янських народів.

У цьому контексті варто зауважити, що М.Грушевський, дотримуючись ідей народництва, порушував його ключовий постулат – ідею неспроможності українського народу на побудову держави шляхом організації федерації слов'янських народів [11, с. 371-372]. Орієнтуючись на період козаччини та ідеї народної демократії, що були властиві Гетьманщині, М.Грушевський переконував, що саме українцям належить домінуюча роль в організації нового державного утворення, що являтиме собою об'єднання всіх слов'янських народів, чий політичні права були порушені чи обмежені. Ця ідея була домінуючою в поглядах М.Грушевського аж до 1917 р.

При цьому, М. Грушевський був противником держави, як об'єднання одного етносу і навпаки вказував на необхідність дотримання політичних і культурних прав усіх етнічних меншин на території України. Він зокрема у праці «Якої автономії та федерації хоче Україна» писав: «з погляду національного, дуже важно, що як усі українські землі будуть зібрані в одну територію, само собою українці будуть хазяєвами у себе» [5, с. 9]. Подібна політика мала місце в 1917 р., а згодом реалізовувалася й урядом Директорії УНР. Цікаво, що навіть в межах української автономії, окремі національні меншини наділялися конкретними політичними

правами, в межах яких М.Грушевський виділяв мінімум: 1) вивчення рідної мови; 2) створення культурних та релігійних товариств [7, с. 111-134].

На нашу думку, таку позицію М.Грушевського можна пояснити двома факторами. По-перше, ідеологією народництва та лібералізму, які заохочували розвиток саме концепції автономізму. Автономізм був традиційною формою розвитку держави, який загалом відображав загальний рівень правової думки українців. Одночасно, в умовах національно-демократичної революції 1917-1921 рр. ідеї автономізму зіграли негативну роль, адже зволікання з проголошенням суверенітету призвели до поразки визвольних змагань. По-друге, М.Грушевський не мав фахової правничої освіти, і досить поверхнево оцінював процес становлення держави, а як показала практика не мав досвіду реального управління країною.

Аргументуючи тезу про національно-територіальну автономію, М.Грушевський писав, що при «орудуванні краєм і його засобами українською автономією дійдуть своєї правди пребагаті і цінні зв'язки культури, науки і мистецтва багатого обдарованого нашого народу» [5, с. 12]. В цьому випадку він апелював до етнічного чинника але розглядав його винятково, як фактор консолідації суспільства.

Ключовими аргументами на користь ідеї автономізму та федералізму були тези М.Грушевського, що відповідно до концепції народовладдя, українці (все населення не залежно від етнічної приналежності) мають впливати на зміст політичних, економічних, культурних, фінансових справ, а також долучатися до законотворення. Він зокрема писав, що «у вільній російській республіці не може бути невольних людей», що Україна і Росія вийшли на новий виток свого розвитку і повинні прямувати вперед, виходячи з реалій сьогодення, повністю відмовитися від старих порядків і самостійно розпоряджатися власною долею, відстоюючи демократію і забезпечуючи рівність всіх людей [4, с. 34].

Іншою вагомою причиною автономізму на думку М.Грушевського було те, що українська інтелігенція займала надзвичайно пасивну позицію в політичному житті Російської імперії, а отже не мала досвіду до розвитку національно суверенної держави. Остання теза цілком доречна, але М.Грушевський сам належав до числа української інтелігенції й до 1917 р. не проявляв активної політичної позиції.

Ключовим недоліком в концепції автономізму М.Грушевського було його сподівання на можливість демократизації російського імперського режиму. Це мало відбутися саме в процесі федералізації імперії Романових. При цьому, вчений нічого не говорив про конституційний лад. Як наслідок, не відомо, в який спосіб, українці, навіть в межах національно-територіальної автономії мали реалізувати свої політичні права, забезпечувати місцеве самоврядування і загалом, як в умовах широкої децентралізації мала існувати сама федеративна держава. З поміж законодавчих ініціатив, то М.Грушевський вказував на необхідність прийняття окремого закону про мови, що мав врегулювати права і статус «недержавних» мов [4, с. 108]. В цьому випадку, не зрозуміло чи українська вважалася державною.

У праці «Визволення Росії та українське питання», М.Грушевський писав: «Вирішення українського питання ми не виділяємо з більш загального питання про перебудову держави на початку рівноправності народностей і областей та національно-територіальної автономії, вважаючи вирішення цього питання складовою в проблемі звернення Росії до правомірної та впорядкованої держави» [2, с. 76]. Цю думку, М.Грушевський сформував після революційних подій 1905 р., але і в 1917 р. він дотримувався подібної думки. При цьому, український національний рух впродовж перших десятиліть ХХ ст. еволюціонував, сформував чіткі політичні та правові програми. Однак, слід зауважити, що ідеї суверенітету були не популярними. Федералізм та автономізм цілком задовольняли соціалістів та соціал-демократів, які на перше місце ставили вирішення не національного, а соціального питання.

Після створення Центральної ради в березні 1917 р. та прийняття перших законів, можна побачити, що ідеї М. Грушевського були домінуючими. Зокрема в законах «Про національно-персональну автономію», «Про виборче право», «Про громадянство», зрештою змісті Конституції УНР, декларувалася потреба вироблення власного шляху розвитку – пошуку нової моделі організації держави – автономну Україну в федеративному союзі з вільними державами. Після більшовицького перевороту, М.Грушевський усвідомив, що в складі росії подібну модель не вдасться реалізувати, а тому почав популяризувати ідею національного суверенітету [14, с. 60]. На жаль, в практичному плані, така трансформація ідей М.Грушевського не мала наслідків. Шанс створити і розвинути суверенну державу було втрачено, зрештою М.Грушевський втратив авторитет серед тогочасних політиків і відійшов від політичної діяльності.

Висновки. Таким чином, правові ідеї М.Грушевського являють собою поєднання ідеології народництва, слов'янофільства і лібералізму, а також опираються на традиційні для українців підходи до організації держави часів Київської Русі та козаччини. Апелюючи до етнічного, М.Грушевський вважав його не умовою досягнення суверенітету і визначення кордонів, а способом консолідації суспільства. Ідея національно-територіальної автономії, децентралізація влади в межах самої автономії, розширення і забезпечення прав усіх національних та етнічних меншин, було на думку мислителя формою прояву демократії.

Не зважаючи на недосконалість і далекоглядність ідей М.Грушевського, вони мають важливе значення для української державно-правової думки, адже демонструють популярність ідей демократії та народовладдя, важливість забезпечення правового статусу мови, тощо.

Література:

1. Гирич І. Про федералізм М. Грушевського. *Старожитності*. 1993. № 9-10. С. 15.
2. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. СПб., 1907. 296 с.
3. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. *Борітеся – поборете*. Відень, 1920. Т. 1. С. 1-51.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К.: «Знання» України, 1991. 240 с.

5. Грушевський М. Якої автономії і федерації хоче Україна. Відень. Накладом Союзу визволення України, 1917. 24 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrushevskiyi/Yakoi_avtnomii_i_federatsii_khoche_Ukraina.pdf?PHPSESSID=j16lcuk45i1gdsalr2ubfvce54
6. Дискусія над питанням «Откоуду ест пошла руская земля... и откоуду роусская земля стала ест». Переведена на засіданнях українського історично-філологічного товариства в Празі 11 і 18 листопаду 1930 року. Прага: Видання українського історично-філологічного товариства. 1931. 36 с.
7. Жук А. Проф. М. Грушевський і Союз визволення України в роках першої світової війни. *Молода нація. Альманах*. 2002. № 3. С. 111-134.
8. Копиленко О. Еволюція політико-правових поглядів М. Грушевського у питаннях федералізму. *Проблеми правознавства*. 1993. Вип. 53. С. 13-18.
9. Копиленко О. М. Грушевський про автономію і федерацію. *Політична історія України в особах*. К, 1992. С. 49-72.
10. Копиленко О. М. Грушевський: «Якої ми хочемо автономії і федерації». *Правова держава*. 1992. Вип. 1. С. 132-138.
11. Корольов Г. Дихотомія української ідеї як основа автономістсько-федералістських поглядів М. Грушевського. *Український історичний збірник*, Вип. 11, 2008. С. 369-382. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/10366/35-Korolov.pdf?sequence=1>
12. Пиріг Р. Ідея федералізму в державницькій концепції Михайла Грушевського. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2005. Т. 13. С. 188-192.
13. Плазова Т. Федералізм та Україна в поглядах М.С. Грушевського. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2007. Вип. 19. С. 38-41.
14. Рогожин А. Михайло Грушевський – світоч української державності. *Право України*. 1996. № 7. С. 58-63.
15. Томашівський С. Історія України. Старинні і середні віки. Мюнхен, 1948. 134 с.

References:

1. Hyrych, I. (1993). Pro federalizm M. Hrushevskoho [About M. Hrushevsky's federalism]. *Starozhytnosti [Antiquities]*. № 9-10. S. 15. [in Ukrainian].
2. Hrushevskiyi, M. (1907). Osvobozhdenye Rossyy u ukraynskiyi vopros [The liberation of Russia and the Ukrainian question]. SPb. 296 s.
3. Hrushevskiyi, M. (1920). Ukrainska partiia sotsialistiv-revoliutsioneriv ta yii zavdannia [The Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries and its tasks]. *Boritiesia – poborete [Fight – you will win]*. Viden. T. 1. S. 1-51. [in Ukrainian].
4. Hrushevskiyi, M. (1991). Khto taki ukraintsi i choho vony khochut [Who are Ukrainians and what do they want?]. K.: «Znannia» Ukrainy. 240 s. [in Ukrainian].
5. Hrushevskiyi, M. (1917). Yakoi avtonomii i federatsii khoche Ukraina [What kind of autonomy and federation does Ukraine want]. Viden. Nakladom Soiuza vyzvolennia Ukrainy. 24 s. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrushevskiyi/Yakoi_avtnomii_i_federatsii_khoche_Ukraina.pdf?PHPSESSID=j16lcuk45i1gdsalr2ubfvce54. [in Ukrainian].
6. Dyskusiia nad pytanniam «Otkoudu yest poshla ruskaia zemlia... y otkudu rousskaia zemlia stala yest» [Discussion on the question «Where did the Russian land come from... and where did the Russian land come from?». Perevedena na zasedanniakh ukrainskoho istorychno-filolohychnoho tovarystva v Prazi 11 i 18 lystopadu 1930 roku. Praha: Vydannia ukrainskoho istorychno-filolohychnoho tovarystva. 1931. 36 s. [in Ukrainian].
7. Zhuk, A. (2002). Prof. M. Hrushevskiyi i Soiuз vyzvolennia Ukrainy v rokakh pershoi svitovoi viiny [Prof. M. Hrushevskiyi and the Union for the Liberation of Ukraine during the First World War]. *Moloda natsiia. Almanakh [A young nation. Almanac]*. № 3. С. 111-134. [in Ukrainian].
8. Kopylenko, O. (1993). Evoliutsiia polityko-pravovykh pohliadiv M. Hrushevskoho u pytanniakh federalizmu [The evolution of M. Hrushevskiyi's political and legal views on issues of federalism]. *Problemy pravoznavstva [Problems of jurisprudence]*. Vyp. 53. S. 13-18. [in Ukrainian].
9. Kopylenko, O. (1992). M. Hrushevskiyi pro avtonomiiu i federatsiiu [Hrushevsky on autonomy and federation]. *Politychna istoriia Ukrainy v osobakh [Political history of Ukraine in person]*. K. S. 49-72. [in Ukrainian].
10. Kopylenko, O. (1992). M. Hrushevskiyi: «Iakoi my khochemo avtonomii i federatsii» [Hrushevskiyi: «What kind of autonomy and federation do we want?». *Pravova derzhava [Constitutional state]*. Vyp. 1. S. 132-138. [in Ukrainian].
11. Korolov, H. (2008). Dykhotomiia ukrainskoi ideii yak osnova avtonomistsko-federalistskykh pohliadiv M. Hrushevskoho [The dichotomy of the Ukrainian idea as the basis of M. Hrushevskiyi's autonomist-federalist views]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk [Ukrainian historical collection]*, Vyp. 11. S. 369-382. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/10366/35-Korolov.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
12. Pyrih, R. (2005). Ideia federalizmu v derzhavnytskii kontseptsii Mykhaila Hrushevskoho [The idea of federalism in the statist concept of Mykhailo Hrushevskiyi]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva [Archival and document studies studios]*. T. 13. S. 188-192. [in Ukrainian].
13. Plazova, T. (2007). Federalizm ta Ukraina v pohliadakh M.S. Hrushevskoho [Federalism and Ukraine in the views of M.S. Hrushevskiyi]. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku [Ukrainian national idea: realities and prospects of development]*. Vyp. 19. S. 38-41. [in Ukrainian].
14. Rohozhyn, A. (1996). Mykhailo Hrushevskiyi – svitoch ukrainskoi derzhavnosti [Mykhailo Hrushevskiyi is a beacon of Ukrainian statehood]. *Pravo Ukrainy [Law of Ukraine]*. № 7. С. 58-63. [in Ukrainian].
15. Tomashivskiyi, S. (1948). Istoriia Ukrainy. Starynni i seredni viki [History of Ukraine. Ancient and Middle Ages]. Miunkhen. 134 s. [in Ukrainian].